

A.M.RÜSTƏMLİ*baş müəllim**e-mail: an.rustemli@gmail.com***Bakı Slavyan Universiteti**

(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

MƏTN VƏ ONUN TƏSNİFAT MÜXTƏLİFLİYİ*Açar sözlər: mətn, mətn dilçiliyi, təsnifat, kommunikasiya və linqvistik vahid, mətn kriteriyaları**Ключевые слова: лингвистика текста, классификация, коммуникативно-языковая единица, критерии текста**Key words: text, text linguistics, classification, communication- and linguistic unit, text criteria*

Mətn tarixən poetika, ritorika və teologiya kimi müxtəlif elm sahələrinin tədqiqat obyektinə olsa da, 1960-cı illərdən etibarən yeni yaranan gənc elm sahəsi olan mətn dilçiliyinin özək termini kimi araşdırmağa başladı. Lakin özünün qısa tarixində müxtəlif dəyişikliklər yaşamış və birmənalı, homogen elm sahəsi kimi hələ də özünü tapa bilməmişdir. (17, 8; 3, 1)

Mətn dilçiliyinin səlafi ictimai nitq mədəniyyəti adlandırılan antik yunan ritorikası sayıla bilər. Ritorikanın vəzifəsi hansı xüsusi ritorik vasitələrlə nitqi daha optimal, kommunikativ effektiv etməyin mümkünliyünü araşdırmaq idi. Təsirli bir nitqin hazırlanması üçün 5 faza təsvir olunurdu ki, bunlar da öz növbəsində mətn dilçiliyinin maraq dairəsinə daxildir:

1. inventio, arqumentlərin üzə çıxarılması
2. dispositio: nitqin üzvlənməsi
3. elocutio: dil vasitələri ilə formalaşma
4. memoria: əzbər öyrənmək

5. pronuntiatio: ictimai hadisə olan nitqin söylənməsi. Səs mimika və jest vasitələrinin iştirakı

Nitqin üzvlənməsi və linqvistik vasitələrlə formalaşma fazaları eyni zamanda mətn dilçiliyi sahəsinə də daxil olan məsələlərdəndir. (11, 19-20; 8, 5)

Adamzika görə (3, 6) kommunikasiya elmi kimi ritorika mətn dilçiliyinin kommunikativ-praqmatik aspekti ilə sıx əlaqədədir. Lakin müasir dilçilər özlərini heç də ritorikanın davamçıları hesab etmirlər. Onların fikrinə görə ritorika mətn dilçiliyinin səlafi kimi görülə bilməz.

Mətn dilçiliyinin ikinci səlafi daha çox üslubiyyat elmi götürülür. Üslubiyyatın da ritorika kimi eyni məqsəd və vəzifəsi var – mümkün effektiv kommunikasiya. Amma ritorikadan fərqli olaraq üslubiyyat nəinki danışılan nitq, həm də bədii mətnlər üzərində tədqiqat aparır. (11, 21)

Dressler (8, 6) bugünkü mətn dilçiliyi ilə üst-üstə düşən 20-ci əsrdə yaranmış daha bir üçüncü cərəyanı – hekayələrin quruluş sxemlərinin struktur analizi irəli sürmüşdür. O bildirirdi ki, mətn dilçiliyinin səlafi, dar mənada götürsək, hətta tək-tək dilçilər də ola bilər. Məsələn olaraq isə o, İ.Nye (1912) tərəfindən yazılan, bir çox mühüm mətn prinsiplərinin üzə çıxarıldığı dissertasiyanın adını çəkir.

Bugünkü mətn dilçiliyinə Z.S.Harris 1952-ci ildə özünün məşhur “Discourse Analysis” əsəri ilə böyük bir təkan verib. Bu əsərdə dilçi mətn səviyyəsində strukturalist cümlə analizi metodlarını geniş izah etmiş və bununla mətni linqvistik tədqiqatın obyektinə sayan ilk dilçilər siyahısına düşmüşdür. (11, 24-25; 8, 6)

Transfrastik mətn dilçiliyi isə daha çox dil yönümlü olub 1960-ci illərdə bugünkü mətn dilçiliyinin bir istiqaməti kimi inkişaf etməyə başladı. Bu inkişafın özəyində struktur dilçilik və cümləyə onilliklər boyu əsas dil vahidi kimi yavaşca generativ transmormasiya qrammatikası durmuşdu. Mətn dilçiliyinin yaranması ilə bir çox linqvistik tədqiqatlarda ali dil

vahidi kimi tanınan cümlə əvəzinə mətn termini meydana çıxdı. Söz və ya cümlə düzəltmə kimi mətn düzəltmə də dil sistemi qaydaları ilə müəyyənləşir. (4, 12-14)

Yeni yaranmış mətn dilçiliyi cümlələr toplusunu hansı dil vasitələrinin köməyi ilə koherent mətnə çevirməyin mümkünlüyünü araşdırırdı. Bu araşdırma struktur dilçilikdə və generativ transformasiya qrammatikasında istifadə olunan eyni termin və metodlarla aparılırdı. Cümlə məfhumu mətn anlayışından daha çox istifadə olunurdu. Brinker (4, 14) bu araşdırmaların nəticəsi kimi hesab edirdi ki, mətn dilçiliyində mərkəzi məfhum olan mətn koherensiyası komponentlər arasında sintaktik-semantik əlaqələr vasitəsilə reallaşan qrammatik termin-dir. Kommunikasiya yönümlü mətn dilçiliyi – Mətn dilçiliyinin sonrakı istiqaməti kimi 1970-ci illərdə kommunikativ-praqmatik mətn dilçiliyi adı ilə yarandı. (12, 13; 11, 22)

Mətnin izolyasiya olunmuş statik bir obyekt kimi araşdırılması kommunikasiya yönümlü mətn dilçiliyində tənqid olunurdu. Dilçiliyin bu istiqamətində mətnə artıq müəyyən kommunikasiyada reallaşan bir vahid kimi, müxtəlif kommunikativ məqsədlərə qulluq edən mürəkkəb dil aktı kimi baxılırdı. Beləliklə, kommunikativ-praqmatik yanaşmanın əsas tədqiqat obyektini mətnin kommunikativ funksiyasıdır. (4, 14-15)

Mətn dilçiliyində koqnitiv yanaşma. 20-ci əsrin son onilliklərində dilçilikdə, eləcə də mətn dilçiliyində koqnitiv çevriliş baş verdi. Bu çevrilişin əsasında dil proseslərinin psixoloji izahı dururdu. Bu istiqamətə görə dildə baş verən hər bir hadisə, eyni zamanda mətn özü də koqnitiv cəhətdən izah olunurdu. (11, 66-67; 1, 1)

Yuxarı qeyd olunduğu kimi mətn dilçiliyi vahid elm sahəsi deyil, bir çox tədqiqat sahələri və yanaşmaları ehtiva edir. Bundan əlavə mətn dilçiliyinin məşqul olduğu, önə qoyduğu məqsəd və vəzifələr çoxluq təşkil edir. Mətn dilçiliyinin cavablandırmağa çalışdığı bir sıra suallar, bir çox problemlər vardır.

Mətn nədir? Mətn nəyin vasitəsilə mətn olur? Mətnin mənası nədir? Hansı kontekstdə mətn anlamlı olur? Mətn daxilində cümlələr bir-biriylə necə qarşılıqlı əlaqədə olur? Mətn daxilindəki müxtəlif dil elementləri hansı funksiyaları daşıyır? Hansı mətn növləri mövcuddur?

Qarşısına qoyduğu məqsədə, problemə yanaşma tərzinə görə mətn dilçiliyinin müxtəlif istiqamətləri ortaya çıxır. Sovinski (16, 54-55) mətn dilçiliyinin dörd fəaliyyət sahəsini müəyyənləşdirir: Mətn praqmatikası, mətn semantikasi, mətn qrammatikası və mətn üslubu. Mətn praqmatikası mətnin kontekstində üzə çıxan funksiyasını tədqiq edir. Mətn semantikasi əksinə olaraq yalnız mətnin mənasını, mətn qrammatikası qrammatik mətn strukturu və mətn düzəltmə qaydalarını, mətn üslubiyyatı isə mətn variasiyası və yuxarıda adları çəkilən digər 3 istiqamətin yanaşmasını araşdırır. Sovinskiyə görə bir istiqamət daxilində fərqli yanaşmaların olması onların heç də tamam ayrı-ayrı məqsəd və vəzifələrinin olması anlamına gəlməməlidir, yanaşmalar mütləq ki, bir-birinə istinad edir.

Mətn dilçiliyinin tədqiqat dairəsi haqqında, bir sözlə, onu demək olar ki, mətn dilçiliyi, mətnlə işləyən ədəbiyyatşünaslıq və s. başqa elm sahələrindən fərqli olaraq, sadəcə mətnin çatdırmalı olduğu informasiya və mənaya köklənmiş, həmçinin mətnin kommunikativ funksiyasını, mətni mətn edən vahidləri, mətni təşkil edən komponentləri və komponentlər arasında əlaqəni araşdırır.

Mətn dilçiliyinin özək terminin mətn olmasına baxmayaraq, mətn anlayışına hələ də dəqiq, vahid bir tərif yoxdur. Təbii ki, bu gün hər kəs mətn dedikdə nəyisə anlayır, ən azından romanın, mətkubun, qəzetdə bir məqalənin mətn olduğunu bilir. Ancaq burada da bir sıra ikili fikirlər var. Musiqinin sözləri də bir məndirmi, və yaxud bir piktoqram? Belə sualları cavabı da, mətn anlayışının hansı perspektivdən araşdırıldığına görə çoxsaylı olur. (11, 13-14)

Langenscheidt əsaslı lüğətində (14, 979) mətn sözü “Qarşılıqlı əlaqədə olan cümlələrin ardıcılığı” kimi tərif olunur. Mətn anlayışı linqvistik və semantik cəhətdən bir-birindən asılı olan cümlələrdən ibarət olan bir dil vahidi kimi nəzərdən keçirilir. Heinz Vater iddia edir ki,

mətn dedikdə çoxluq yazılı təzahür formasını nəzərdə tutur. Bu zaman iki nəfər arasında baş tutan dialoq və yaxud yol nişanları mətn kimi götürülmür.

Adamzik Kirsten (1, 38-39) mətn tərifini kimi müxtəlif dilçilərdən sitatlar gətirir:

Mətn termini öz aralarında koherent olan dil işarələrinin məhdud ardıcılığıdır və yaranmış bir bütöv kimi müəyyən kommunikativ funksiyaları yerinə yetirir. (5, 17)

Mətn sözü dilçilikdə vahid bütövlük təşkil edən müxtəlif uzunluqlu istər yazılı, istərsə də, şifahi formada fikrin çatdırılmasına xidmət edir. (10, 1)

Mətn – dil sistemi qaydalarına əsaslanaraq yaranan mürəkkəb dil elementidir. Mətni digər bir formada kommunikasiya aktı da adlandırmaq olar. (9, 47)

Mətn – eyni kommunikativ məqsədə xidmət edən cümlələr toplusudur. (13, 45) Mətn haqqında irəli sürülən bu müddəaları ümumiləşdirsək, mətnin bir bütövlük, vahid olması, eyni funksiya və semantikaya malik olması nəticəsinə gəlmək olar. Bir çox dilçilər mətnin yazılı və yaxud şifahi olması fikri ilə razılaşırlar. Yalnız bir sıra dilçilərin nəzəriyyəsinə görə mətnin dil vahidləri ilə ifadə olunması mütləq deyil, o, qeyri-dil elementlərindən, səs və yaxud piktoqrafik işarələrdən də ibarət ola bilər. (1, 41-43)

Göründüyü kimi, dilçilikdə indiyədək mətn anlayışının vahid bir tərifini ərsəyə gəlməmişdir. Ümumi götürüldükdə mətnlə bağlı bütün tədqiqat sahələrini iki qrupa ayırmaq olar: kommunikativ yönümlü və dil sistemi yönümlü mətn tərifləri. Mətn dil yönümlü dilçilikdə qrammatik vahid kimi, kommunikativ istiqamətli tədqiqatlarda isə kommunikasiyanın bir vahidi kimi araşdırılır. Yəni, mətn anlayışı daha çox araşdırıldığı tədqiqat sahəsinə görə dəyişə bilər.

Mətn anlayışı hər bir tədqiqat sahəsi üçün birmənalı olaraq müəyyən əlamətlərin cəmləşdiyi bir bütövlük anlamına gəlir. Dil işarələrinin ardıcıl düzülüşünü mətn edən xüsusiyyətlər vardır. (17, 31)

De Beaugrande və Dressler (1981) mətnçilik kriteriyaları adı altında yeddi əlaməti cəmləmişdir. Onların araşdırmalarından çıxan nəticəyə görə “mətn, yeddi kriteriyaları yerinə yetirən kommunikativ vahiddir”. Bu dilçilərə görə mətnin varlığı üçün irəli sürülən bu yeddi əlamət öz dil ifadəsini mütləq şəkildə tapmalıdır. Əks halda mətn cümlə toplusu olaraq qalacaqdır. Adı çəkilən yeddi kriteriyaları aşağıda bir qədər ətraflı izah etməyə çalışaq. Qeyd edək ki, bu kriteriyalar arasında dilçilərin fikrinə görə ən əsası koheziya və koherensiyadır:

1. Koheziya. Qeyd edildiyi kimi 7 kriteriya arasında öndə gələn və xüsusi əhəmiyyət kəsb edən koheziyadır. Koheziya adı altında mətn bütövlüyünün komponentləri arasında qrammatik əlaqə vasitələri nəzərdə tutulur. Mətn bütövlüyü isə burada yazılı və ya şifahi formada reallaşan informativ vahid kimi başa düşülür.

2. Koherensiya. Bu kriteriya dilçilikdə bir qədər mübahisə doğurur. Belə ki, Brinker, Halliday/Hasan kimi dilçilər koheziya və koherensiya arasında elə ciddi bir fərq görmürlər. De Beaugrande və Dressler isə, hər bir halda, bu iki məfhumu bir-birindən ayırmağa üstünlük verirlər. Koheziya qrammatik bağlılıq kimi izah edilirsə, koherensiya bunun əksi olaraq komponentlər arasında məzmun əlaqəsi, daha dərin semantik bağlılıq kimi qəbul olunur.

3. İntensionallıq. De Beaugrande və Dresslərə görə intensionallıq koheziv və koherent mətn yaratmaq istəyən produsentin öz məqsədini həyata keçirmək istəyidir. Məqsəd isə burada məlumatı paylaşmaq, informasiya verməkdir.

4. Akseptabilitet. Bu kriteriya intensionallıqla sıx bağlıdır, aralarındakı fərq isə ondan ibarətdir ki, intensionallıq produsentin, mətn yaradanın reallaşdırdığı əlamətdir, bu isə mətni qəbul edən, resipientin mətni koherent və koheziv qəbul etmə bacarığı və yaxud gözləntisidir.

5. İnfektivlik. Bu kriteriya özündə gözlənilən, tanış olan və yaxud gözlənilməyən, tanış olmayan, yeni informasiyanı ehtiva edir. Hər bir mətn bir qədər infektivdir, yeni məlumat çatdırmadığı təqdirdə o mətn deyil.

6. Kontekst. Bu kriteriya mətnin çatdırmaq istədiyi informasiyanın reallaşması üçün mühümdür. Hər bir məlumat müəyyən kontekstdə anlaşılındır, relevantdir. Məsələn, “Diqqət, uşaqlar!” yalnız yol hərəkəti zamanı təhlükə ifadə edir.

7. Mətnlərarası inteqrasiya. Dilçilərə görə son kriteriya olan mətnlərarası inteqrasiya bir mətni başa düşmək üçün digər bir mətnin informasiyasına duyulan ehtiyacdır. Bir mətnin anlamlı olması üçün çox zaman resipientin ümumi biliyə, digər sferalardan məlumat zənginliyinə ehtiyac yaranır. (15, 3-14)

Ədəbiyyat

1. Adamzik, Kirsten, Textlinguistik. Eine einführende Darstellung, Tübingen, Niemeyer, 2004,
2. Adamzik, Kirsten, Forschungsstrategien im Bereich der Textsortenlinguistik, In: Zeitschrift für Germanistik. Neue Folge 1/1/91, S. 99-109,
3. Adamzik, Kirsten, Texte, Diskurse, Interaktionsrollen. Analysen zur Kommunikation im öffentlichen Raum, Tübingen, Stauffenburg 2002, 211-255.
4. Brinker, Klaus, Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden, Berlin 2005, Erich Schmidt, 1. Aufl. 1985
5. Brinker, K./Antos, G./Heinemann, W./Sager, S. F. Text - und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung., Berlin/New York: de Gruyter, 2000/01,
6. Brinker, Klaus, Zum Textbegriff in der heutigen Linguistik. In: Studien zur Texttheorie und zur deutschen Grammatik. Festschrift für Hans Glinz zum 60. Geburtstag. S. 9-41., 1973,
7. Brinker, Klaus, Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1985,
8. Dressler, Wolfgang, Einführung in die Textlinguistik, Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1973,
9. Gülich, Elisabeth / Raible, Wolfgang, Linguistische Textmodelle. Grundlagen und Möglichkeiten, München 1977, (Uni-Taschenbücher; 130)
10. Halliday, M.A.K./ Hasan, R. Cohesion in English, London, 1976,
11. Heinemann, Wolfgang/Viehweiger, Dieter, Textlinguistik. Eine Einführung, Tübingen 1991, Niemeyer. (Reihe Germanistische Linguistik; 115)
12. Helbig, Gerhard Entwicklung der Sprachwissenschaft seit 1970, Leipzig, 1988,
13. Kallmeyer, Werner / Klein, Wolfgang / Meyer-Hermann, Reinhard Lektürekolleg zur Textlinguistik. Bd.I: Einführung; Bd.II: Reader. Frankfurt / Main, 1974,
14. Langenscheidt Großwörterbuch, Deutsch als Fremdsprache, Verlag Langenscheidt, Berlin 2002
15. Robert-Alain de Beaugrande, Wolfgang U. Dressler, Einführung in die Textlinguistik, Niemeyer, Tübingen 1981,
16. Sowinski, Bernhard, Textlinguistik, W.Kohlhammer, Stuttgart 1983,
17. Vater, Heinz, Einführung in die Textlinguistik, München, 1992

А.М.Рустамли

Текст и его классификационное разнообразие

Резюме

Хотя история языкознания текста не очень древняя, наиболее актуальными проблемами последнего времени являются такие вопросы, как текст, его структура, границы, внутренняя связь между предложениями. Текстуальная лингвистика изучает возможность перевода набора предложений в связный текст. Попытки ряда лингвистов дать единую классификацию тексту, являющемуся основным термином лингвистики текста, предпринимаются с 1960-х гг. В статье сравниваются различные классификации текста западных лингвистов.

Причиной различной классификации термина текст является грамматический, коммуникативно-когнитивный подход к этому понятию. Подводя итог, можно сказать, что текст представляет собой единое целое с одинаковой коммуникативной функцией и семантикой, образованное из ограниченной связной последовательности языковых знаков.

A.M.Rustamli

Text and its classification diversity

Summary

Although the history of text linguistics is not very ancient, the most pressing problems of recent times are issues such as the text, its structure, boundaries, internal relations. Textual linguistics is the study of the possibility of translating a set of sentences into a coherent text. Attempts by a number of linguists to give a single classification to the text, which is the core term of text linguistics, have been going on since the 1960s. The article compares different classifications of western linguists. The reason for the different classification of the term text is the grammatical, communicative and cognitive approach to this concept. To summarize all the provisions, the text is a whole with the same communicative function and semantics, formed from a limited coherent sequence of language signs.

Rəyçi: prof. Ş.Q.Hüseynov

Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2022